

ANADOLU'DAN İKİ ETNOGRAFİK GEREÇ

DOÇ. DR. GÜRBÜZ ERGİNER

AĞIRLIKSIZ EL TERAZİSİ

Sunacağım ilk gerece 1970 yılının ağustos ayında, Kütahya il sınırları içinde yer alan Murat Dağı'nda rastladım. Murat Dağı, Kütahya ili, Gediz ilçesi yakınında, 2114 m yükseklikte Ege bölgesinin önemli yükseltilerinden birisidir. Murat Dağı, eteklerinden zirveye doğru seyrekleşen, çam ağırlıklı ormanla örtülüdür. Zirveye yakın bir yerde sıcak su kaynakları vardır. Bu kaynaklar yöre halkı tarafından kaplıca durumuna getirilmiştir. Kaplıcaların bulunduğu yerde, Orman Bakanlığının dinlenme tesisleri ve Kızılay Çocuk Kampı bulunmaktadır. Yaz aylarında ülkenin değişik yörelerinden insanlar bu kaplıcalara şifa aramaya gelirler. Murat Dağı bu özelliklerinin yanı sıra, son derece soğuk ve temiz su kaynaklarına da sahiptir. Kaplıcaların bulunduğu yerde bir yatır bulunmaktadır. Halk arasındaki inanca göre, bilinmeyen bir savaşta şehit olmuş bu yatır, dağa adını veren Murat Dede'dir. Kaplıcalardan çıkan yaşlılar, Murat Dede'ye dua ederler. Murat Dağı'nın çeşitli yerlerinde otu ve değişik türlerde çiçekleri bol 7-8 yaylak vardır.

1970'li yıllara dek Ege bölgesi yörüklerinin bir bölümü, baharda develeri ve koyun sürüleriyle Murat Dağı yaylaklarına gelerek doğanın bağışladığı bu ücretsiz bolluktan yararlanıp yazı buralarda geçirirlerdi. O yıllara gelinceye dek Ege bölgesinin çeşitli yörelerinde develerle taşımacılık yapıldığını gördüm. Bu yörüklerin yaylaya çıkışları ile ilgili ritüel görünümlü sahneler, hâlâ yörenin yaşlı kuşakları arasında konuşulmaktadır.

Murat Dağı'na gelen yörükler, günlük süt ürününden elde ettikleri tere yağı, peynir ve yoğurdun bir kısmını kaplıcalara gelenlere satarlardı. Anlatacağım ağırlıksız el terazisi işte bu yörüklerin, ürünlerini satarken kullandıkları tartma aracıdır. Bu terazi, günümüzde kullanılan el terazilerinin benzeridir. Ancak, ham maddesi ağaç ve biraz ipten oluşmaktadır. Terazinin taşıma kolu yaklaşık 35-40 cm uzunluğunda düz bir çubuktan oluşmaktadır. Kefeler, kalın çam kabuğundan bıçakla yontularak biçimlendirilmiş yuvarlak ya da üçgen kaplardan yapılmıştır. Bu kefeleler, kenarlarındaki eşit aralıklarla delinmiş üç noktadan iplerle, taşıma kolunun iki ucuna bağlanmaktadır. Taşıma koluna geçirilmiş halka biçimli bir ip, tartım sırasında terazinin tutamağını oluşturmaktadır.

Taşıma kolunun tam ortasında, kolu fırdolayı saran bir çentik bulunmaktadır. Bu çentikten itibaren kefelere birisine doğru küçük aralıklarla açılmış üç ayı çentik daha vardır. Tam ortadaki çentiğe yakın olan ilk çentiğin yanında bir, ikinci çentiğin yanında iki, üçüncü çentiğin yanında üç küçük oyuk yer almaktadır. Bu oyuklar, tartılacak olan ürünün ağırlığını saptayan göstergelerdir.

Geometrideki kaldıracın, kuvvet kolu yük kolu prensibi ile işleyen bu terazi şöyle çalışmaktadır:

Taşıma koluna geçirilmiş hareket edebilen halka biçimli tutamak ip, taşıma kolunun ortasındaki çentiğe getirildiğinde ve kefelere boş iken terazi dengededir. Tutamak ip, bir oyuklu çentiğe getirilip, çentiklerin bulunduğu yarının karşı tarafındaki kefeye yük konularak terazi dengeye getirildiğinde yük ağırlığı 1 kg dır. Tutamak ip, iki oyuklu çentiğe getirilerek, karşı kefeye yük konularak terazi dengeye getirildiğinde yük ağırlığı 2 kg dır. Terazinin dengeye getirilmesi, yükün azaltılıp çoğaltılmasıyla gerçekleştirilmektedir.

Bu terazi ile, 1 kg ın altındaki yükler, ağırlığı yukarıdaki biçimde belirlenmiş yükün iki kefeye paylaşılmasıyla tartılabilmektedir. Ancak, bu ölçme genellikle kullanılmamaktaydı. Çünkü alıcılar, taze ve ana yerleşim yerlerindeki bakarak çok ucuz olan bu ürünleri kiloyla almayı yeğlemekteydiler. Taşıma kolu üzerindeki çentikler, terazi yapılırken gerçek kilogram ya da eş ağırlıkta bir başka eşya ile belirlenmektedir.

Anadolu'da, bizim gördüğümüze benzer ağırlıksız el terazisi örneklerinin özellikle göçebe ya da yarı göçebe topluluklarca yaygın bir biçimde kullanıldığını sanıyorum. Çünkü bu toplulukların yaşam biçimine uygun bir yapıya sahip olan bu tartı aracının yapımı ve taşınması son derecede kolay olup, kendisinden beklenen işlevi yerine getirmektedir. Ayrıca bu tür terazi, fazladan ağırlık taşıma sorununu da ortadan kaldırmaktadır.

Domuzkovan

Sunacağım ikinci gereç, bir enerji türünü bir başka enerjiye dönüştüren bir gereçtir.

1989 yılının mayıs ayında gittiğim, Bolu / Mudurnu ilçesi Hüsamettin-dere köyünde, ekonomide hâkim öge olan tarımcılıktan besi tavukçuluğuna geçişle birlikte gerek tinsel gerek maddî kültürdeki değişiklikleri saptamaya çalışıyordum. Bu çalışmalarım sırasında, Nallıhan'a bağlı, Nallıhan-Göynük kara yolu üzerinde, Nallıhan'a 27 km uzaklıktaki Çalıncaalan,

diğer adıyla Çavuşlar köyünde bir öğrencimin evinde bir gün kaldım. Bütün gün davul sesine benzer ritmik ve rahatsız edici bir ses dikkatimi çekti. Bunun ne olduğunu ve nereden geldiğini sordum. Bana verilen yanıt ilginçti: domuzkovan. Merak ettiğimi, görmek istediğimi söyledim. Evin oğlu beni traktöre bindirip, Uluhan'dan gelen ve hemen evin yanından akan Köstebek çayına girdi. Kısa bir süre gittikten sonra, söğüt dalları altında hareket eden bu gereci gördüm. Fotoğraf makinam arıza yaptığı için, yanımda taşıdığım video kamerası ile bu gereci görüntüledim.

Bu gereç, akan suyun itme enerjisiyle bir su çarkını döndürüyor; dönen su çarkının kanatları enerjiye biçim ve yön değiştirterek bir sırığa aktarıyor ve sırığın ucu asılmış boş bir tenekeye vuruyor, böylece, o sürekli ve rahatsız eden sesi ürettiyordu.

Derenin kıyısına, ortalarında delik bulunan iki kazık çakılmıştı. Ortasından millenmiş bir su çarkı, milin iki ucundan karşılıklı duran deliklere oturtulmuştu. Su çarkının kanatları sırayla suya girip çıkıyor ve çarkı döndürüyordu. Çarkın dönüş hızını kontrol etmek, derede taşlardan oluşturulmuş setleri çoğaltıp azaltarak kanatlara gelen suyun miktarını ayarlamakla olanaklıydı.

Bu düzeneğin hemen karşısına, yine orta kısımlarında delik bulunan iki kazık yerleştirilmişti. Yaklaşık 70-80 cm uzunlukta bir sırığın merkezinden kaçık bir yerine, bu sırığa dik biçimde 25-30 cm uzunlukta bir çubuk çakılmıştı. Bu son anlattığım düzenek, haç biçimindeydi. Haç biçimli düzeneğin kısa çubuğu iki ucundan, ortalarında delikleri bulunan iki kazık arasına yerleştirilmişti. Haç biçimli düzeneğin uzun sırığının kısa kolu, su çarkının kanatları arasına bir miktar giriyordu. Çark dönerken, uzun sırığın kısa kesimini kanadıyla bastırıyor, uzun kısım yükseliyordu. Sırığa değen kanat, suya değen kanadı suyun itmesiyle sıırıktan kurtuluyor, böylece serbest kalan sırığın uzun kısmı aşağıya doğru düşerken dala asılı boş bir yağ tenekesine vurarak ses çıkmasına neden oluyordu. Dört kanatlı çark su tarafından sürekli olarak döndürülürken, her tam dönüşünde dört vuruş gerçekleşiyordu. Çarka gelen su engellenmedikçe, vuruşlar biteviye sürmekteydi.

Köylüler bu sesin çevrede bulunan domuzları ve geyik sürülerini korkuttuğunu, böylece onların ekili alana zarar veremediklerini belirtiyorlardı.

Anadolu'da bunlara benzer pratik amaçlarla üretilmiş, sayısız halk mühendisliği örneklerinin olduğu kanısındayım. Bunların derlenip toparlanmasıyla, Anadolu insanının yaratıcı gücünü ortaya koyacak bir belgeliğin oluşturulmasını kim istemez?